

Kulturmöten över gränserna spelade en central roll för Sveriges ställning som stormakt. Det visar Peter Thaler i sin studie av österrikiska trosflyktingar i svensk tjänst under första hälften av 1600-talet. I en tid av skarpa konfessionella motsättningar kunde Sverige träda fram som en protestantisk skyddsmakt och bli en integrerad del i den centraleuropeiska politiken.

Skyddsmakt och tillflyktsort

Sveriges stormaktsställning och protestanterna
från de habsburgska arvländerna

Peter Thaler

Tidrymden mellan Gustav II Adolfs tronbestigning 1611 och den förlustrika freden i Nystad 1721 sammanfattas i Sverige vanligen med begreppet stormakts-tiden. Synen på denna historiska period har växlat i såväl den vetenskapliga diskussionen som den bredare offentligheten. Jämte vikingatiden var få perioder så nära förbundna med den nationalromantiska historieuppfattningens framväxt under 1800-talet. Därigenom blev stormaktstiden en viktig del av den nationaliseringsprocess som under denna tid var en central faktor i legitimeringen av stat och politisk ordning. Eftersom monarker som Gustav II Adolf och Karl XII kunde tillmätas en världshistorisk betydelse lämpade sig denna era dessutom särskilt väl för att befästa en konservativ, dynastisk statsuppfattning, medan de allmänna föreställningarna om vikingatiden hade fler protodemokratiska anknytningspunkter.

Denna tidsbundna popularitet och politiska tillägnelse av stormakts-tiden gav upphov till en motrörelse när de nationella legitimationsmönstren i allmänhet, och deras monarkistiska varianter i synnerhet, blev ifrågasatta under 1900-talet. Intresset för stormaktstiden svalnade framför allt i den vetenskapliga diskussionen, samtidigt som sättet att tolka den förändrades. De mänskliga och ekonomiska kostnaderna förbundna med Sveriges internationella ställning hamnade alltmer i förgrunden, tillsammans med monarkernas och feodalherrarnas personliga och ekonomiska intressen.

Trots att de i övrigt framstår som diametralt motsatta har dessa tolkningsmönster ett gemensamt fokus på militär expansion och samhällelig cost-benefit-kalkyl. Analysens främsta referenspunkt var staten och nationen, hur dessa än uppfattades och bedömdes. Konkurrerande identitetsuppfatt-

ningar och tolkningsansatser fick träda i bakgrunden. Ändå kan den svenska stormaktstiden placeras in i andra sammanhang. Sveriges stormaktsställning var nära förbunden med landets roll som politisk och militär skyddsmakt för den centraleuropeiska protestantismen. Ur konfessionell synvinkel har detta också framhävts under århundradenas lopp. Men lika viktig är den transnationella integration av svensk politik som denna roll medförde. Därigenom blev landets historiska utveckling på många sätt sammanvävd med andra stater.

Den tematiska utgångspunkten för denna artikel är österrikiska protestanters inträde i svensk tjänst under 1600-talets första hälft.¹ Dessa trosflyktingar från kejserliga kärnområden ska belysa i hur hög grad det svenska kungariket ingick i de centraleuropeiska protestanternas föreställningsvärld. Konfessionella och kulturella anknytningspunkter tjänar då som förklaringsansatser, inte för motiven bakom den svenska utrikespolitiken men väl för den långt intressantare frågan om orsakerna till att den blev framgångsrik. Medan det förstnämnda i århundraden har debatterats lika ihärdigt som spekulativt, har det sistnämnda tematiserats långt mer sällan. Baserat på både svenska och österrikiska källor undersöker detta bidrag därför hur österrikiska protestanter reagerade på det svenska ingripandet i de politiska och konfessionella konflikterna i Centraleuropa och belyser samtidigt den transnationella sammanflätning som Sverige upplevde till följd av sin religionspolitiska stormaktsroll.²

Teorier om konfessionalisering

Vid mitten av 1500-talet skärpte både den katolska kyrkan och de nya evangeliska trossamfundet sin teologiska profil och avgränsade sig mot sina konfessionella motståndare. Den resulterande formaliseringen av trosläroren fullbordade klyvningen av den latinska kristenheten och betecknas också som konfessionalisering. De tyska historikerna Heinz Schilling och Wolfgang Reinhard införde detta begrepp i den vetenskapliga diskussionen med stöd i Ernst Walter Zeedens konfessionsbildningsmodell.³ Med utgångspunkt i parallellerna mellan de religiösa omorienteringarna i det tidigmoderna Europa ville Zeeden upphäva det begreppsliga motsatsparet protestantisk reformation/katolsk motreformation. Hans efterföljare fördjupade det komparativa tillvägagångssättet under påverkan av Bielefeldskolans samhällshistoria. Schilling menade att det fanns en fortlöpande sammanflätning mellan religion och politik under den konfessionella eran. Därmed var kyrkliga angelägenheter också statliga, och genom konfessionaliseringsmodellen försökte man förbinda samhälleliga och religiösa dimensioner med varandra.⁴

Sammanflätningen mellan dessa sfärer kom tydligast till uttryck i det

samtidiga grundandet av konfessionskyrkor och moderna stater, varvid konfessionaliseringen i regel var en förutsättning för dessa staters samhälleliga förtätning.⁵ Den teoretiska länken i modellen utgjordes av den tyske historikern Gerhard Oestreichs begrepp ”social disciplinering”, som betecknade det absolutistiska herraväldets försök att genomtränga alla aspekter av mänskligt liv.⁶ Den sociala kontrollen kom bland annat till uttryck i samhällets tilltagande byråkratisering och militarisering, samt i rättskodexar och uppförandekoder som ställde livsaspekter som dittills tillhört privatsfären alltmer under offentlig reglering. Eftersom de religiösa gemenskaperna ofta kunde erbjuda riktlinjer för och legitimering av denna samhälleliga förvandling och samtidigt åtog sig kontroll- och verkställighetsfunktioner, definierade Wolfgang Reinhard konfessionaliseringen som det första steget i Oestreichs sociala disciplineringsprocess.⁷ I kraft av sitt symbiotiska förhållande till statsmakten kunde konfessionskyrkorna använda staten till att framtvunga religiös likformighet, vilket i sin tur lade grunden för politisk centralisering. Oberoende av teologisk avsikt blev därmed såväl den katolska restaurationen som den lutherska och reformerta konfessionsbildningen till viktiga bärare av modernisering.

Liksom motreformation och katolsk reform har också begreppet konfessionalisering väckt kritik. Jämte konkreta invändningar mot den tidliga avgränsningen av fenomenet och den implicita utsuddningen av konfessionella skillnader har också modellens grundantaganden ifrågasatts.⁸ Winfried Schulze har bestridit att de konfessionella kulturerna var så centrala och i stället lyft fram den framväxande toleransen och samexistensen, som banade vägen för den följande sekulariseringen.⁹ Andra forskare har hänvisat till framgångsrika statsbildningar i multikonfessionella och religiöst öppna samhällen som Nederländerna, vilket ifrågasätter ett samband mellan konfessionsbildning och statsbyggande, liksom till att konfessionalisering även kan utgå från samhällets mitt.¹⁰ Helt allmänt har den skarpaste kritiken mot konfessionaliseringen som förklaringsmodell riktats mot dess statscentrering. Av sin forskning om kyrkotukten i den reformerta schweiziska kantonen Bern har Heinrich Richard Schmidt dragit slutsatsen att den sociala kontrollen inte så mycket utgick från statliga institutioner som från församlingarna själva.¹¹ Schmidt såg modellens huvudproblem i att den överförde Oestreichs begrepp social disciplinering, som uttryckligen utvecklades för att förklara politiska processer, till Zeedens forskning om trossamfund. Därmed ledde konfessionaliseringsparadigmet inte till en socialhistorisk infallsvinkel till den tidigmoderna religiösa kulturen, utan återinförde bakvägen ett överhetspräglat perspektiv. Men denna förebråelse har Wolfgang Reinhard och Heinz Schilling med eftertryck tillbakavisat. Reinhard betecknade en onyanserad motsatsställning mellan regering och regerade som teoretiskt

ofruktbar och återopade den svenska reformationen som ett exempel på symbiosen mellan folklig och överhetlig konfessionalisering. I stället för att spela ut mikro- och makrohistoriska ansatser mot varandra borde man förena dem på ett fruktbart sätt.¹² Det är också syftet med denna artikel, som tar sin utgångspunkt i ett konfessionaliseringsperspektiv där religion och politik ses som sammanflätade dimensioner.

Konfessionaliseringen i de habsburgska arvländerna

Den konfessionella klyvningen fick en särskild betydelse för Tysk-romerska riket och dess kejsardynasti. De nya idéerna nådde tidigt de habsburgska arvländerna, där kravet på förkunnelse av det rena evangeliet framfördes redan på generallantdagen i Augsburg 1525–26.¹³ Det vore därför vilseledande att projicera dagens fördelning av protestanter och katoliker i Centraleuropa tillbaka på de båda konfessionernas folkliga förankring på 1500-talet. Det som däremot började framträda var en avgränsning efter politiska hänsyn, nämligen mellan territorier med evangeliska och territorier med katolska landsherrar. Eftersom den augsburgska religionsfreden 1555 tilldelade landsherrarna en så central roll för de enskilda territoriernas konfessionella inriktning, blev habsburgarnas allt djupare statspolitiskt katolska engagemang av avgörande betydelse för den religiösa utvecklingen inom deras maktsfär.

De habsburgska arvländerna var under längre perioder under 1500- och 1600-talen uppdelade på olika grenar av dynastin. Vorderösterreich, eller Främre Österrike, omfattade Tyrolen och de habsburgska besittningarna i sydvästra Tyskland. Innerösterreich, eller Inre Österrike, bestod av de sydöstliga hertigdömena Steiermark, Kärnten och Krain samt mindre angränsande regioner. Ärkehertigdömet Österrike slutligen intog centralregionen längs Donau, inklusive residensstaden Wien. Denna uppdelning avspeglades också i de religiösa förhållandena. Den huvudsakligen stadsbaserade lutherdomen och den förhållandevis starka vederdöpparrörelsen i Tyrolen undertrycktes tidigt, vilket ledde till en katolsk konfessionalisering i Tyrolen och övriga Vorderösterreich som påminde om det angränsande Bayern. I de övriga territorierna befäste däremot lutherdomen sin ställning. 1568 gav Maximilian II adeln i ärkehertigdömet Österrike rätten att utöva sin lutherska tro i sina privata besittningar, och ännu 1609 kunde de evangeliska ständerna tvinga ärkehertig Matthias att utvidga denna tolerans. Men mot slutet av 1500-talet hade motreformationen kommit igång, anförd av biskop Melchior Klesl, och med den senare kejsar Ferdinand II:s regeringstillträde slog den på 1590-talet också igenom i Inre Österrike.

På grund av det konfessionella trycket i sina hemländer sökte habsburgska protestanter stöd från evangeliska härskare och regeringar. Sveriges politiska

uppstigande hade å sin sida ett direkt samband med de också religiöst grundade militära konflikterna i början av 1600-talet. Därför undersöks i denna artikel förbindelserna mellan protestanter från de habsburgska arvländerna och kungariket Sverige under denna historiskt betydelsefulla period.

Sveriges roll som protestantisk stormakt – en bakgrund

I början av 1600-talet tycktes den konfessionella utvecklingen i de österrikiska territorierna ännu ha ett öppet slut. Även om protestantismen var fortsatt mycket utbredd inom både adeln och allmogen hade motreformationen gjort påtagliga framsteg. De evangeliska ständerna försökte därför ideligen få stöd från sina trosfränder i och utanför Tysk-romerska riket mot religionspolitiska tvångsåtgärder. Sådana vänskapliga interventioner hade emellertid en begränsad verkan. Till och med uttalat evangeliskt inställda riksfurstar ansåg sig ha trohetsplikter mot kejsaren och ville inte göra honom till fiende. Dessutom erkände de habsburgarnas anspråk på att gestalta de religiösa förhållandena i arvländerna i enlighet med augsburgska religionsfreden.

På grund av dessa politiska ramvillkor satsade de österrikiska protestanterna alltmer på protestantiska stater utanför riket. Bland dessa stod Sverige bara i begrepp att utvecklas till en betydelsefull maktfaktor. När protestantiska tyska territorier slöt sig samman i evangeliska unionen 1608 hade Sverige ännu inte framträtt som en viktig förhandlingspartner. Den danske kungen fick mer uppmärksamhet på grund av sina större resurser och sin rikstillhörighet i egenskap av hertig av Holstein. Det förekom visserligen försök att skapa en mer omfattande protestantisk allians i Europa, men intressemotsättningarna mellan Danmark och Sverige liksom mellan England och Nederländerna hindrade detta gång på gång.¹⁴ Sverige slöt dock ett begränsat försvarsförbund med Nederländerna 1614. I samband med det försökte man övertyga nederländerna om att den danska fientligheten hindrade de svenska trupperna från att framgångsrikt avsluta kriget mot Polen och därmed avvärja det motreformatiska hotet.¹⁵

Vid trettioåriga krigets utbrott gjordes förnyade framstötter för ett närmare samarbete mellan den evangeliska unionen och de båda skandinaviska kungarikena. Från unionsdagarna i Heilbronn och Ulm utgick också propåer till Stockholm i detta ärende.¹⁶ Unionen var emellertid så krisdrabbad att den ingöt föga förtroende bland potentiella allierade. Gustav II Adolf hänvisade därför upprepade gånger till de utdragna konflikterna med Polen som sitt bidrag till stärkandet av protestantismen i Centraleuropa och som en förklaring till varför han inte kunde ingripa mer aktivt i kriget i Tyskland.¹⁷

Även protestanterna i de habsburgska arvländerna hade vid denna tid uppmärksammat Sverige. Företrädare för den böhmiska ständeroppositionen

och dess pfalziska bundsförvanter framhävde gärna parallellerna mellan deras eget motstånd mot det habsburgska religionsförtrycket och hertig Karls opposition mot en katolsk kung.¹⁸ Liksom svenskarna hade böhmerna avsatt en monark som hotade deras religionsfrihet. Efter ständeroppositionens nederlag vid Vita berget blev hänvändelserna mer pockande, och i augusti 1620 var situationen redan så förtvivlad att de förenade evangeliska ständerna i Niederösterreich vädjade till den svenske kungen om politiskt och framför allt ekonomiskt stöd.¹⁹

De tyska protestanternas bristande enighet, som inte minst hade visat sig i det böhmiska kriget, avskräckte fortfarande Gustav Adolf från ett mer aktivt ingripande i Centraleuropa. Kriget mot Polen förblev prioriterat, men genom utvidgningen till Preussen ryckte det närmare den tyska krigsskådeplatsen. Rivaliteten mellan de båda skandinaviska kungarikena omfattade å sin sida även deras roll som potentiella skyddsmakter för den tyska protestantismen. När England och Nederländerna 1624 tog initiativ till en allians för att hejda den katolska frammarschen krävde Gustav Adolf så omfattande befogenheter och säkerhetsgarantier att sjömakterna i stället träffade en överenskommelse med den danske kungen Kristian IV.²⁰ Efter dennes nederlag vid Lutter am Barenberge i augusti 1626 ryckte de kejserliga trupperna emellertid så nära Sverige att diskussionen om ett svenskt inträde i kriget återupptogs.

Tidiga protestanter från de habsburgska arvländerna i svensk tjänst

Även om den svenska kronan till en början främst hade betydelse som protestantismens talesman inför den österrikiska regeringen sökte enstaka österrikiska protestanter tidigt svensk tjänst. Redan 1602 anslöt sig Jakob Zenegg från Kärnten till hertig Karls trupper i kriget mot Polen i Livland. För denna insats hade han lejt ytterligare sex ryttare, däribland landsmän som odalbonden Bartholomäus Amlacher, adelsmannen Gabriel Langenmantel och kusinen Augustin Paul.²¹ Zenegg avancerade till fänrik och ryttmästare över ett kompani tyska kyrassiärer, men återvände sedan till Kärnten via Nürnberg.

För Zeneggs släktingar i gruvdynastin Paul fick Sverige en bestående betydelse. Släkten Paul hade under 1500-talet upplevt en ekonomisk och social uppgång, vilket ledde till förvärvet av godset Nagerschigg utanför Villach 1581 och flera medlemmars upphöjelse till arvsadel 1598. Men statspolitiska skeenden hotade denna framgång. Familjemedlemmarna bekände sig merendels till protestantismen. Nästan samtidigt med deras adlande drog motreformationen in med full styrka. Även om de hårdaste

åtgärderna inledningsvis begränsades till borgare och bönder fick även släkten Paul känna av det förändrade klimatet, varför en del av den beslöt att lämna landet.

De flesta utvandrade familjemedlemmarna fick kontakt med Sverige. Matthias Paul blev major och tjänade som svensk kommandant i Mannheim 1632.²² Michael gjorde sig ett namn som kavalleriofficer i Åke Totts armé.²³ 1635 fick han i uppdrag att ställa upp ett nytt regemente i Sverige. Men de båda bröderna försköt inte medelpunkten i sina liv till Norden. Däremot kom Andreas, Thomas, Augustin och Zacharias Paul till Sverige 1608, varefter spåren efter de två mellersta bröderna snart suddades ut. Andreas och Zacharias blev dock anfäder till nya grenar som delvis fortsatte att kalla sig Paul eller Paull, sedan alltmer Pauli.

Andreas Pauli gick snart efter sin ankomst till Sverige in i militären och deltog i uppställningen av det finska rytteriet. I maj 1616, då Sverige var i konflikt med Ryssland, utnämndes han till ryttmästare i Helsingfors; några månader senare låg han i Narva.²⁴ Även 1618 trädde han fram som ryttmästare för en nordfinsk rytterienhet.²⁵ Under följande årtionde tjänstgjorde han i kriget mot Polen. Under general Gustav Horn deltog han bland annat i slaget vid Wallhof sydöst om Riga i januari 1626, vars segerrika utgång säkrade Sveriges herravälde över Östersjöprovinserna.²⁶ Två år senare genomkorsade han den kunglig-polska delen av Preussen, tills hans trupper efter vapenvilan i Altmark sändes till Finland för återhämtning. Efter 1630 ledde han sina finska ryttare mot kejsaren och den katolska ligan, bland annat under slaget vid Lützen, tills han 1633 drog sig tillbaka från aktiv tjänst. Redan 1611 hade ryttmästare Andreas Pauli erhållit ett antal gårdar i sydfinska Tavastland för sina tjänster.

Andreas Pauli dog i Finland 1645, och den finska grenen av släkten utslocknade bara 26 år senare. Därmed stammar alla ännu levande svenska medlemmar av ätten Pauli från Wolfgangs yngste son Zacharias, som föddes i Kärnten 1586. Sorgeskriften över honom finns bevarad, varför vi är väl informerade om konturerna av hans levnadsbana.²⁷ Kort efter sin slutgiltiga avfärd till Sverige 1608 trädde Zacharias i Karl IX:s tjänst som kammarjunkare och officer. 1617 blev han ryttmästare i hertig Carl Filips livregemente.

Det följande årtiondet tillbragte Zacharias Pauli på de svenska arméernas olika krigsskådeplatser. 1622 låg han utanför Riga, där han under en tid hade ansvaret för kungens personliga hästar.²⁸ Under årtiondets andra hälft uppehöll han sig som överstelöjtnant för södermanländska rytteriet i det kungliga Preussen. Som led i förberedelserna inför landstigningen i Tyskland skulle ryttarna förläggas till Stralsund och Pauli föra in nya krafter från Sverige.²⁹ Men när han sommaren 1630 gjorde sig redo för utskeppning till Pommern dog han i pesten i Stockholms skärgård.

Zacharias Pauli kunde tidigt börja skörda frukterna av sina insatser. I september 1615 erhöll han ett antal gårdar i Lista socken med rätten att förena dem till frälsegodset Vingsleör. Efter Zacharias död levde hans hustru Brita Hård kvar på Vingsleör – han hade gift sig med henne på Stockholms slott den 14 juni 1615 i närvaro av kung Gustav Adolf och andra nobiliteter.³⁰ Genom detta äktenskap gifte utvandrarerna från Kärnten in sig i en ansedd svensk adelsfamilj; Britas far Olof var bland annat ståthållare på Jönköpings slott. Därför var det inte överraskande att Zacharias Pauli 1625 naturaliserades som svensk adelsman och introducerades i Riddarhuset. Därmed hade den ännu fortlevande svenska adelsätten Pauli grundats.

Utvandrare efter slaget vid Vita berget

Bröderna Paulis erfarenheter var emellertid ännu ett ganska sällsynt fall. Det var de tidiga följdverkningarna av trettioåriga kriget som skapade den första vågen av habsburgska flyktingar i svensk tjänst. Under denna period handlade det jämte talrika böhmare företrädesvis om protestanter från territorierna kring Donau. Medan den evangeliska adeln i Inre Österrike hade uthärdat den tilltagande katoliceringen utan nämnvärt motstånd, hade deras trosfränder inom adeln i Ober- och Niederösterreich uppträtt betydligt mer självmedvetet. Vid trettioåriga krigets utbrott stödde många av dem den böhmiska ständeroppositionen. Det förklarar varför det huvudsakligen var utvandrare från dessa territorier som efter nederlaget vid Vita berget sökte svensk tjänst.

En framstående representant för denna grupp var Melchior Wurmbrand, som 1620 förklarades fredlös av kejsaren. 1625 inträdde han i svensk tjänst som överste för Seatons nya infanteriregemente, där han snabbt gjorde sig ett namn som nydanare inom artilleriet. Främst för utvecklingen av en läderkanon förlänade drottningen honom det sörmländska godset Julita. Den lättroliga kanonen var en lovande uppfinning, men kunde på grund av benägenheten att överhettas inte hävda sig i längden.³¹ Wurmbrand deltog personligen i kriget i Tyskland och var bland annat guvernör över Donauwörth och Lauingen från och med 1632.³² Därefter tjänade han under Bernhard von Weimar i Elsass, där han dog under ännu ouppklarade förhållanden. Han togs tillfångna av kejsarliga kroater sommaren 1636, men efter vintern 1637–38 finns inga underrättelser om hans vidare öden.³³ Drottning Kristina anmärkte slutligen i juni 1638 att Julita på grund av överste Melchior Wurmbrands frånfalle hade återgått till kronan.³⁴

Medan Melchior Wurmbrand hamnade i de svenska historieböckerna framför allt som militär uppfinnare, gjorde hans landsman Maximilian Teufel sig ett namn som fältherre. Teufel härstammade från en gammal

Julita gods. Målning av Allaert van Everdingen, ca. 1650. Rijksmuseum Amsterdam.

adelssläkt i Niederösterreich med stora militära traditioner; Georg Teufel var president i hovkrigsrådet mellan 1566 och 1578. En stor del av släkten bekände sig till lutherdomen, vilket gjorde förhållandet till landsherren alltmer spänt. Medan en del av den evangeliska adeln i Niederösterreich slöt fred med kejsaren efter hans militära framgångar i början av trettioåriga kriget, gick Maximilian Teufel i exil.

Teufel inträdde i svensk tjänst 1624 och blev snart en av de mest ansedda officerarna. I oktober 1627 övertog han befälet över Gula regementet och följde däri den böhmiske greven Frans Bernhard von Thurn, en annan flykting från den habsburgska maktsfären, som hade avancerat till befälhavare över infanteriet under Carl Gustav Wrangel. Frans Bernhards far var ingen mindre än det böhmiska ständerupprorets ledare, Henrik Mattias von Thurn, som efter nederlaget vid Vita berget också fortsatte kampen mot habsburgarna i olika staters tjänst. 1627 följde han sin son till Sverige

och slutade sina dagar som livländsk aristokrat. Frans Bernhard dog redan 1628 i kriget mot Polen.

Under Teufels ledning etablerade sig Gula regementet som elitförband och kungligt livgarde. Teufel var med vid alla viktiga fronter från Livland till Preussen och blev av kungen kallad till Stettin strax efter den svenska landstigningen i Pommern. Därefter genomkorsade han nordöstra Tyskland vid Gustav Adolfs sida tills han dödligt sårades i slaget vid Breitenfeld. Både kungen och rikskanslern beklagade att seger i slaget hade betalats med förlusten av officerare av Maximilian Teufels dignitet.³⁵

Adelsmän som Wurmbrand och Teufel var alls inte de enda protestanter som till följd av den politiska och religiösa omvälvningen hamnade i svensk tjänst. De flesta utvandrare av enkel härkomst har dock förblivit anonyma.³⁶ Endast ett fåtal kunde följa Georg Derfflinger i spåren, vars tjänstgöring i det svenska rytteriet banade väg upp i den brandenburgska aristokratin.³⁷ Derfflinger härstammade från en luthersk bonde- och värdshusläkt i Oberösterreich och tjänstgjorde från de första krigsåren i protestantiska arméer. Efter Sveriges inträde i kriget anslöt han sig till Gustav Adolfs trupper, där han arbetade sig upp till överste. Hans framgångsrika karriär i det svenska kavalleriet öppnade dörren till nya kretsar och gjorde det möjligt för honom att äkta den brandenburgska junkersdottern Margaretha von Schapelow, vars skuldtyngda familjegods han köpte och omvandlade till sitt släktgods. Efter en kort period som fredlig godsherre anslöt han sig till Brandenburgs stridskrafter, där han avancerade till fältmarskalk och betrodd rådgivare till kurfurste Fredrik Vilhelm I.

Utvandrare efter Sveriges inträde i kriget 1630

Tillströmningen av österrikare i svensk tjänst kulminerade efter Sveriges ingripande i trettioåriga kriget. Mot bakgrund av de katolska arméernas till synes ohejdbara segertåg fann kejsare Ferdinand II att tiden var mogen att upphäva de sista resterna av evangelisk religionsfrihet i Inre Österrike. Enligt ett generalmandat av den 1 augusti 1628 ställdes även ståndsadeln inför valet mellan konvertering till katolicism och landsflykt.³⁸ En ansenlig del av adeln i Kärnten valde utvandring, däribland ledande företrädare som Paul och Hans Khevenhüller.³⁹

När en mångårig lojalitet mot kejsarhuset hade visat sig inte längre vara ett skydd mot valet mellan utvandring och konvertering började delar av den nu landsflyktiga adeln från Kärnten att tänka om. I de sydtyska riksstäderna, där de flesta av dem vistades, värvade den svenske kungen rekryter för det fälttåg som skulle skydda den nödlidande evangeliska religionen och den så kallade tyska liberteten.⁴⁰ Men på hur stort allvar kunde man ta dessa

försäkringar? Diskussionen om de djupare motiven för den svenska interventionen i Centraleuropa är lika gammal som omfattande. I en metastudie av 166 arbeten på sju språk har Sverker Oredsson delat in tolkningsförsöken i elva kategorier. Enligt de olika tolkningarna skulle Gustav Adolf ha bestämt sig för att gå i krig ut från den snäva och tekniska motiveringen i krigsmanifestet, för att försvara protestantismen, för att försvara tros- och samvetsfriheten, som Guds eller historiens redskap, för att skydda den tyska liberteten, för maktbalansens skull, för att skydda kungen själv och hans arvföljd, för att skydda Sverige mot kejserliga angreppsplaner, av erövringslust, för att förbättra Sveriges ekonomiska ställning eller för att tillvarata de svenska feodaltherrarnas intressen.⁴¹

Om man bortser från de få ekonomiska förklaringsansatserna, som företrädesvis härrör från den historiska materialismens blomstringstid, kan de flesta tolkningarna ordnas under två rubriker. Den en gång så centrala och även i mer nyanserade bidrag ofta framskymtande stridsfrågan, huruvida religiösa eller maktpolitiska mål stod i förgrunden för den svenska interventionen, har gång på gång upprört sinnena, varvid svaret ofta varit beroende av betraktarens synvinkel. Men olika motiv behöver inte vara oförenliga. Redan i riksrådets upprepade behandling av krigsfrågan blandades politiska och religiösa synpunkter.⁴² Då riksrådets diskussioner delvis var inriktade på övertalning erbjuder kungens personliga meddelelser dock djupare insikter i hans tankegång.⁴³ Av Gustav Adolfs argumentation inför sina närmaste rådgivare, som inte var avsedd för offentligheten, framgår att motsatsställningen mellan religiösa och politiska synpunkter inte gör hans huvudtankar rättvisa. För kungen var de båda aspekterna oskiljaktigt förbundna med varandra. Habsburgarnas försök att åter göra katolicismen till den förhärskande konfessionen i den centrala delen av Europa var för honom både en religiös utmaning och ett utrikespolitiskt hot mot Sverige. Som än mer personlig framstår denna utmaning om man betänker hans pågående konflikt med sin katolska släkting på den polska tronen. Gustav Adolfs far hade uppnått kungavärdigheten som företrädare för protestantiska intressen, vilket enligt Hans Schilling ledde till en konfessionalisering av landet som sträckte sig ända till utrikespolitiken.⁴⁴ En mäktig katolsk kejsare vid Östersjökusten hade varit en naturlig allierad för att genomdriva den polska Vasagrenens tronanspråk i Sverige och hotade därmed både Gustav Adolfs regentskap och den lutherska statskyrkan. Religion och politik var två sidor av samma mynt.

Oredssons egen syn på Gustav Adolfs motiv var något annorlunda. För honom stod den militaristiska grundinställningen hos tidens svenska elit i förgrunden; den stödde sig både på ideologiska källor som göticism och kristen kallelse och på de svenska stridskrafternas senaste framgångar. Trots

att regeringarna i det evangeliska Tyskland inte hade bett om den svenska interventionen, kunde den framställas som ett protestantiskt befrielsekrig i såväl Tyskland som Sverige.⁴⁵

Hur man än bedömer den svenska statsledningens motiv kastar emellertid de upprepade hänvisningarna till de tyska protestanternas ointresse ut barnet med badvattnet.⁴⁶ Det stämmer visserligen att flera av Sveriges senare bundsförvanter, från Pommern via Brandenburg till inte minst Kursachsen, blott tövande och motvilligt anslöt sig till Gustav Adolf, vilket med tanke på ovissheten om Sveriges reella krigsmål och segerchanser knappast är förvånande. Men därav kan man inte dra slutsatsen att kungen inte tidigt fick genklang. Oredsson måste själv tillstå att furstar och statsmän som den pfalziske kurfursten, hertigarna i Mecklenburg och böhmiska exilledare, som alla nyligen fördrivits från makten, fäste stora förhoppningar vid Gustav Adolf.⁴⁷ Eftersom de inte hade accepterat förlusten av sin ställning, och delvis återfick den senare, tycks inskränkningen till de regeringar som satt just 1630 problematisk. Vad gäller Stralsund kan man också helt konkret ifrågasätta Oredssons argument. Men mycket viktigare är att flera riksfurstar öppet ställde sig på Gustav Adolfs sida snart efter den svenska interventionen, däribland lantgreven av Hessen-Kassel. Och slutligen bör kungens enorma genklang i stora delar av offentligheten inte tillmätas en mindre betydelse för bedömningen av stämmningsläget i det evangeliska Tyskland än enstaka furstars försiktiga kabinettpolitik.⁴⁸

Den svenske kungen framstod som en realistisk bundsförvant för många protestanter i Tysk-romerska riket. Det gällde särskilt de som var politiskt och militärt mest hotade, medan de mäktiga riksfurstarna i norr intog en avvaktande hållning. Inga var mer berättigade att känna sig hotade än flyktningarna från de habsburgska arvländerna. I de svenska rullorna återfinns sålunda medlemmar av de mest kända österrikiska adelssläkterna, däribland Jörger, Herberstein, Stubenberg och Starhemberg. Andre von Bernardin tjänstgjorde som överstelöjtnant i Schlammersdorffs regemente; Friedrich von Egk som kapten i Solms regemente. Maximilian Gienger von Grünbühel uppnådde majors rang i Vita regementet; Gottfried von Egk slutade sin bana som överste. Christoph Ammann von Ammansegg och hans bror Georg Sigmund stupade som svenska officerare, ett öde som de delade med Paul och Adam von Hallegg, Melchior Leopold von Hohberg, Hans Hermann von Hohenwart, Hans Christoph von Kronegg, Hans Georg Prunner von Vasoldsberg, Georg Ehrenreich von Rottal, Franz Ludwig von Teuffenbach och många andra.⁴⁹

Paul Khevenhüller var en av dem som uttryckte sina svenska sympatier. Redan 1631 gav Paul och hans bror Hans Khevenhüller den svenske kungen två lån om totalt 70 000 riksdaler.⁵⁰ Samtidigt fick Khevenhüller

*PAUL KHEVENHÜLLER, FREIHERR ZU ASCHELBERG,
auff LandsCron und Wernberg, ErbHerr auff hohen Otterwitz, und Carls
berg, Herr zu Duletta, ErbStallmeister in Kärnten, Gustavi Adolphi Königs*

Riksråd Paul Khevenhüller. Kopparsstick av Johann Friedrich Leonard.

kungens uppdrag att ställa upp ett rytteriregemente. Strax därefter lät kejsaren dra in båda brödernas egendomar.⁵¹ Vid mitten av 1632 omfattade Khevenhüllers regemente elva kompanier, vilkas befälhavare bland andra var Paul och Hans Khevenhüller och den senares sväger Rudolf von Dietrichstein. Utvandrare från Kärnten var väl representerade i leden. Jämte de tre nämnda befälhavarna rymde de bland andra Dietrichsteins bror Christian von Dietrichstein, Klement von Welz, Hans Ulrich von Ernau, Wolf Friedrich von Metnitz, samt Bartholomäus och Carl Putz.⁵² Förutom dessa adelsmän fanns emellertid också vanligt folk i tjänst, framför allt från Khevenhüllers kärnområden kring Villach och Paternion. I rullorna finns till exempel namnen Hans Altenhauser från Paternion, Kaspar Altziebler

från Paternion, Michael Stegger från Paternion och Melchior Haibacher från Villach.⁵³ Slutligen var också fältprästen Johann Schwäger son till en evangelisk trosflykting från Villach.⁵⁴

Regementet genomkorsade södra Tyskland 1632. Efter att Hans Khevenhüller blivit dödligt sårad under erövringen av Freystadt i Oberpfalz i juli och kungen under slaget vid Lützen i november drog sig Paul Khevenhüller tillbaka från aktiv tjänst. Omkring 1636 begav han sig norrut för att få sina utestående fordringar inlösta. I ett pantbrev av den 26 juni 1638 lämnade drottning Kristina det kungliga godset Julita och några mindre egendomar i pant för att han skulle få bättre säkerhet för sin fordran och en bostad för sitt hushåll.⁵⁵ Den 20 juni 1645 överförde sedan drottningen godset med underlydande slutgiltigt till honom.⁵⁶ Därmed blev Khevenhüller godsägare och svensk aristokrat. Två år senare introducerades han som friherre i Rid-darhuset.⁵⁷ Samma år föreslogs han bli hovmarskalk till änkedrottningen, som hade fått Wollin och Wolgast i Pommern till sitt underhåll.⁵⁸ Dessutom avancerade han till generalmajor och ståthållare över Wollin.⁵⁹

Trots sin vällyckade etablering i Sverige förlorade Khevenhüller aldrig sina tidigare egendomar i Kärnten ur blickfältet. Redan vid sin första kontakt med Gustav Adolf hade han utverkat svenskt skydd mot förväntade kejserliga repressalier.⁶⁰ Under förhandlingarna i Osnabrück engagerade sig den svenska sidan med sådant eftertryck i Khevenhüllers sak att han personligen nämns i den Westfaliska freden. Artikel IV, paragraf 45 i fredsfördraget i Osnabrück mellan kejsaren och Sverige slog fast att friherre Paul Khevenhüller och hans brorsöner till fullo skulle återfå sina konfiskerade gods.⁶¹ Detta hade emellertid aldrig kunnat bli till mer än en ekonomisk ersättning eftersom konvertering förblev en förutsättning för att återvända. Efter att de svenska trupperna hade lämnat de kejserliga territorierna var det inte svårt för den habsburgska byråkratin att kringgå denna enda eftergift åt protestantismen i Inre Österrike.

Paul Khevenhüller tillbringade sina sista år som högaktad svensk adelsman och blev 1653 upptagen i riksrådet.⁶² Enligt den svenska adelskalendern dog han i rikssalen på Stockholms slott den 9 december 1655 när han under den senare kung Karl XI:s dopbjudning värmde sig vid spisen.⁶³ Han ändade därmed sitt liv mycket symbolmättat i maktens centrum i det land som hade möjliggjort en nystart för honom.

Pauls barn ställde sig också i sitt tillflyktslands tjänst. Georg Christoph stupade under slaget vid Jankov i Böhmen.⁶⁴ Andreas föll vid Bremervörde under krigets sista år 1648.⁶⁵ Paul d y slutligen dödades av en kanonkula under belägringen av Köpenhamn den 25 augusti 1659.⁶⁶ Trots att Paul Khevenhüller hade fostrat sex söner (ytterligare en hade dött som barn i Nürnberg) fanns därmed bara två kvar i livet.⁶⁷ Bernhard dog redan 1660 i Wien när

han försökte få restitution för familjegods. Hans bror Bartholomäus följde honom i döden 1662 i Nürnberg. Därmed hade den friherrliga ätten Khevenhüller på Julita utslöcknat efter bara halvannat årtionde.

Ändå försvann Paul Khevenhüllers ättlingar inte ur Sveriges eller ens ur godset Julitas historia. Visserligen efterlämnade inte heller alla döttrar egna barn. Elisabeth, född 1629, fick emellertid hela fem med den livländske godsherren Fabian von Rosen, vilkas familjer sedan huvudsakligen levde vidare i den tysk-baltiska adeln.⁶⁸ Ättlingarna till Katharina, som kom till världen redan under exilen, och Adam von Weiher, en general i svensk och dansk tjänst som härstammade från den pommerska adeln, uppgick till stor del i den preussiska aristokratin. Men det var genom den äldsta dottern Anna Regina, som föddes i Villach 1618, som ätten bevarade en relation till Julita. Hon gifte sig 1654 med den i Pommern bördige Matthias Palbitzki, och deras ättelägg hade kvar släktgodset in på 1800-talet.

Ätterna Paul och Khevenhüller var inte de enda utvandrarerna från nuvarande Österrike som introducerades i Riddarhuset och blev en del av den samhällseliten i Sverige. Adelsmannen Hans Christoph Frölich från Steiermark tjänade i Gustav Adolfs armé från och med 1630 och avancerade till överste.⁶⁹ Hans ättlingar, många av dem officerare, naturaliserades 1682, introducerades i Riddarhuset året därpå, upphöjdes till friherrar 1700 och till grevar 1706. Som enkel borgare tvingades körsnären Matthias Vult redan i början av motreformationen utvandra från Steiermark till Schlesien. Hans son Elias drog vidare till Sverige, där han blev välbärgad. Hans barnbarn Johannes Vultejus valde prästbanan och avancerade till hovpredikant.⁷⁰ Hans barnbarnsbarn Johan Julius avslutade en lång karriär i statlig tjänst som president för kammarrevisionen och adlades 1743 under namnet Vult von Steijern.

Den protestantiska skyddsmakten Sverige från Osnabrück till Altranstädt

Fredsförhandlingarna i Osnabrück erbjöd det sista konkreta tillfället för lång tid framöver att förbättra protestanternas rättsställning i de habsburgska arvländerna. Många utvandrare, framför allt från de böhmiska territorierna, gjorde sig därför stora förhoppningar om överenskommelsen, och företrädare för protestantismen i Niederösterreich bad om stöd från de evangeliska regeringarna.⁷¹ De svenska delegaterna engagerade sig också starkt i rehabiliteringen av protestanterna inom den habsburgska maktsfären. Det svenska utkastet till fredsfördrag av den 1 juni 1645 krävde inte bara att enskilda sympatisörer skulle hållas skadeslösa, utan syftade därutöver till att återupprätta det politiska och religiösa tillståndet före kriget i alla delar av riket, inbegripet

kungariket Böhmen.⁷² I förhandlingarna återkom man gång på gång till detta.⁷³ Den kejserliga sidan avvisade emellertid med kraft sådana krav och dess chefsförhandlare greve Maximilian von Trauttmansdorff förklarade att hans kejsare hellre satte liv och egendom på spel än att han tillät något sådant.⁷⁴ Eftersom många evangeliska riksständer och framför allt Frankrike inte var särskilt intresserade av denna fråga, blev de svenska representanterna alltmer isolerade. Av förhandlingarnas förlopp framgår samtidigt att förhållandena i de habsburgska arvländerna visserligen var av betydande intresse för Sverige, men att landets egen territoriella och ekonomiska kompensation och protestanternas säkerhet i Nordtyskland hade första prioritet. Därför kom de habsburgska eftergifterna att inskränka sig till beskedliga uppehållsrättigheter för den kvarvarande evangeliska adeln i Niederösterreich och mer omfattande försäkringar rörande lutheranerna i Schlesien.⁷⁵

Eftersom man trots utdragna förhandlingar inte kunde nå någon enighet om större frihet till religionsutövning såg Sverige och de evangeliska riksständerna till att de i Artikel V, § 41 i fredsfördraget i Osnabrück åtminstone fick rätten till fredlig intervention. De svenska representanterna tog också detta på stort allvar. Redan på riksdagen i Regensburg 1653–54 förde den svenska principallegaten Matthias Biörneklou med kraft de österrikiska protestanternas talan och kritiserade framför allt den just genomförda religionsreformationen i Niederösterreich.⁷⁶ Under det följande årtiondet hävdade Paul Khevenhüllers svärson Matthias Palbitzki Sveriges intressen i Wien och verkade inte bara för restitution till ätten Khevenhüller utan också för protestanternas rättigheter i de habsburgska arvländerna. Men de svenska representanterna tvingades inse att den habsburgska regeringen inte såg någon större anledning till eftergifter i konfessionsfrågor efter de svenska truppers tillbakadragande.

Därmed sloknade emellertid inte det svenska intresset för protestantismen i de habsburgska arvländerna. Sedan den offentliga protestantismen nästan hade försvunnit i Alpländerna koncentrerades detta intresse till det område där protestanterna hade medgivits större rättigheter i westfaliska freden, nämligen Schlesien. Även där satte rekatoliceringen åter igång snart efter de svenska truppers tillbakadragande. Medan den 1653–54 inriktades på de kejserliga arvfurstendömena, utsträcktes den efter de schlesiska piasthertigarnas utdöende 1675 till furstendömena Liegnitz, Brieg och Wohlau, där utövandet av luthersk tro hade garanterats i Osnabrück.

Även denna gång blev de protestantiska staternas interventioner tämligen resultatlösa. Men i början av 1700-talet försökte en svensk kung på höjden av sin makt att åter engagera sig i protestantismens öden i de habsburgska arvländerna. År 1700 hade Sveriges mångåriga vedersakare Danmark och Ryssland allierat sig med det under August den starke förenade Polen-Sach-

sen för att angripa den dominerande makten i Östersjöområdet. Men under krigets inledningsfas vann den unge Karl XII flera viktiga segrar.⁷⁷ Efter Augustus kapitulation stod den svenske monarken 1707 i spetsen för en stark armé på 20 000 man vid habsburgska rikets gräns. Kungen uppfattade sig som arvtagare till Gustav II Adolf, och under marschen genom Polen till Sachsen hade schlesiska protestanter bett honom om stöd. Det ledde till att han i förhandlingarna med det kejsarliga sändebudet greve Johann Wenzel Wratislaw von Mitrowitz med allt större eftertryck sköt de konfessionella frågorna i förgrunden.

Kejsare Josef I var vid denna tid indragen i det spanska tronföljdskriget, som band upp hans stridskrafter i södra och västra Europa. I denna situation hade inget kommit olägligare än en förnyad svensk-fransk samverkan. Därför tvingades Wien att så långt som möjligt tillmötesgå den svenske kungen, som för att understryka sina krav överförde flera av sina regementen till Schlesien sommaren 1707. I konventionen i Altranstädt mellan kejsaren och Sverige från september 1707 återkallades flera av de katoliceringsåtgärder som vidtagits i strid med westfaliska freden och medgavs de schlesiska protestanterna internationellt säkerställda rättigheter som bekräftade landets bikonfessionella karaktär.⁷⁸

Redan två år senare förlorade Sverige sin stormaktsställning genom den svenska arméns undergång vid Poltava. Det stora nordiska kriget pågick visserligen ännu många år till, men efter Karl XII:s död tvingades Sverige avträda sina baltiska provinser i freden i Nystad 1721, efter att dess ställning i Tyskland hade reducerats till ett minimum. Tillsammans med förlusten i makt och inflytande förlorade Sverige också den särskilda betydelse som religionspolitisk talesman som landet hade haft i nästan ett århundrade. Det blev nu det nya kungariket Preussen som fick axla denna roll. Därmed visade det sig i hur hög grad Sveriges ställning som företrädare för evangeliska intressen i Tyskland, inte minst i de habsburgska territorierna, var en del av dess stormaktsställning.

Slutsatser

Under 1600-talet bröts den österrikiska protestantismens och ständernas makt i de habsburgska arvländerna. Även territorier där lejonparten av befolkningen och den politiska eliten bekände sig till den nya tron återvanns till katolicismen. Borgare och bönder hade redan tidigare tvingats välja mellan utvandring och konvertering, och nu ställdes också den evangeliska adeln inför detta val. Därmed hade landsfursten hävdats sig både religiöst och politiskt. Det enda undantaget, förutom enstaka adelsfamiljer i Niederösterreich, var det norra kronlandet Schlesien.

De habsburgska arvländernas återförande till katolicismen inföll samtidigt med Sveriges uppstigande till regional protestantisk stormakt. Därför uppträdde det skandinaviska kungariket gång på gång som advokat för protestanter i de habsburgska arvländerna och framtvungade åtminstone i Osnabrück och Altranstädt vissa eftergifter. Sveriges roll som skyddsmakt och talesman för protestantismen i de habsburgska arvländerna är sålunda ett särskilt tydligt uttryck för de transnationella sammanflätningarna under stormaktstiden. På så sätt fick religionen en viktig ideologisk och identitetsstiftande verkan.⁷⁹ Den svenska regeringen hade visserligen ett skönjbart intresse i en försvagning av habsburgska riket genom en inhemsk konfessionell opposition. Men en enbart pragmatisk förklaring av den svenska politiken är otillräcklig eftersom Sverige upprepade gånger förde habsburgska protestanters talan utan att kunna förvänta sig direkta maktpolitiska fördelar.

De konfessionella och kulturella faktorernas förklaringspotential är emellertid långt större för den svenska politikens framgång än för dess motiv. Inre drivkrafter är notoriskt svåra att få grepp om. Att bevekelsegrunderna för den svenska interventionen ändå varit en kärnfråga i den historiska diskussionen i århundraden beror i första hand på yttre, ofta moraliska, överväganden där man velat framhäva antingen statsmaktens oegennyttiga idealism eller dess egoistiska cynism. Men motivforskningen har endast ett begränsat förklaringsvärde för den svenska politikens framgång eller misslyckande, eftersom de inre drivkrafterna inte var offentligt tillgängliga för samtiden.

Av uppenbar betydelse är däremot frågan hur en förhållandevis perifer och resurssvag stat som Sverige kunde segla upp som militär och politisk stormakt under trettioåriga kriget. För att besvara den har man inom forskningen med rätta hänvisat till ett antal praktiska faktorer, bland vilka särskilt kan nämnas Gustav Adolfs militära innovationer, det temporära maktvakuumet i Östersjöområdet, den statliga värvningsverksamheten och finansieringen av kriget med franska subsidier och kontributioner från ockuperade områden.⁸⁰ Denna litteratur har på senare tid fått nya impulser och fasetter. Mats Hallenberg har undersökt hur Sverige genom utarrendering av skatteuppbörden ville mobilisera de nödvändiga resurserna för en expansiv utrikespolitik.⁸¹ Jan Glete har förklarat Sveriges uppstigande till stormakt med en överlägsen samhällsorganisation och kronans framgångsrika integration av sociopolitiska intressegrupper, vilket inte bara möjliggjorde fullgörandet av inrikes säkerhetsuppgifter utan också deras export till angränsande regioner.⁸² Erik Ringmar har i sin tur sett den svenska maktutvidgningen som en följd av en militär intervention som inte bara vilade på säkerhetspolitiska överväganden utan också skulle försvara och fördjupa den nationella identiteten.⁸³

Men alla dessa förklaringsansatser är otillräckliga om de inte inbegriper Sveriges särskilda ställning i det evangeliska Centraleuropa under denna period. Den konfessionella klyvningen i Tysk-romerska riket skapade en obalans med ett katolskt styrt kejsar- och kurfurstendöme och ett maktpolitiskt underlägset evangeliskt befolkningsflertal. Senast vid utfärdandet av restitutionediktet 1629 hade kejsare Ferdinand II skingrat eventuellt återstående tvivel rörande hans avsikter att rulla tillbaka det evangeliska inflytandet också i protestantiska kärnområden. I denna situation fanns ingen bland de protestantiska riksständerna som ens tillnärmelsevis kunde mäta sig med kejsaren och den katolska ligan. Dessutom hade den traditionella ledarmakten Sachsen marginaliserats inom den tyska protestantismen genom sitt samarbete med kejsaren.

En alltmer oroad evangelisk furstevärld och inte minst offentlighet kände sig ständigt tillbakaträngd av en självmedveten kejsare, samtidigt som alternativen till reträtt tycktes vara uttömda. Detta maktpolitiska vakuum fylldes av den framgångsrika svenska inmarschen. Otaliga flygblad och predikningar visar att en del av den evangeliska offentligheten just inte uppfattade Gustav Adolfs trupper som en främmande ockupationsmakt. Särskilt de mest aktivistiska kretsarna inom den tyska protestantismen fäste tvärtom stora förhoppningar vid svenskarna, vilket också beläggs av trosflyktingarna från de habsburgska länderna. Deras analytiska betydelse ligger alltså inte främst i deras kollektiva bidrag till den svenska interventionen, trots att det inte var obetydligt, utan i att de demonstrerar hur djupt Sverige hade trängit in i den evangeliska offentlighetens medvetande.

De konfessionella och kulturella anknytningspunkterna för denna identifiering framträder vid en jämförelse med Frankrike, vars intressen delvis sammanföll med de tyska protestanternas. Men samarbetet med Frankrike fick aldrig det känslomässiga gensvar som kom Gustav Adolf till del. Till skillnad från Frankrike ansågs Sverige i perioder vara en trovärdig religiös skyddsmakt. Därutöver kan de kulturella synpunkterna inte lämnas obeaktade. Gustav Adolf var son och make till tyska prinsessor och talade flytande tyska. Även rikskansler Axel Oxenstierna och andra ledande personer i Sverige var genom studier och vistelser i Tyskland förtrogna med landet och språket, och en icke obetydlig del av dem härstammade från den tyskbaltska adeln. Detta underlättade inte bara den svenska militärförvaltningens kommunikation med befolkningen utan också integrationen av lokala medarbetare.

Levnadshistorierna för ett urval trosflyktingar från de habsburgska arvländerna ger dessutom belägg för den svenska elitens öppenhet för att ta emot protestantiska nykomlingar. Paul Khevenhüllers avancemang till det svenska riksrådet var bara ett särskilt påtagligt uttryck för en process under

vilken framför allt tyska, skotska och nederländska invandrare fick viktiga befattningar i den svenska staten.⁸⁴ Därmed tillgodogjorde sig Sverige inte bara ekonomiska resurser utan också humankapital från det protestantiska Centraleuropa. När Sveriges stormaktsställning var som starkast bör landet därför inte bara mätas efter sina egna resurser, utan också efter sina naturliga bundsförvanters. Att Sveriges nedgång var förbunden med Brandenburg-Preussens intagande av en liknande ställning understryker just i hur hög grad de båda makternas uppstigande berodde på deras förmåga att fylla ett maktvakuum i norra Tyskland.

Som skyddsmakt för pressade evangeliska befolkningar försäkrade Sverige det protestantiska Tyskland såväl om sin politiska och militära makt som om dennas religiösa grund. Som politisk talesman och tillflyktsland blev Sverige därmed integrerat i den centraleuropeiska politiken. Denna ömsesidiga relation framstår således som ett mönstergillt exempel på *Verflechtungsgeschichte*, eller sammanflättningshistoria, där Sveriges och Centraleuropas historieträdar är så sammanvävda att en avgränsning ter sig illusorisk. Detta öppnar också nya perspektiv på den svenska stormaktsperioden, vilka leder blicken bort från traditionella frågeställningar om militär och politisk expansion över till frågor om ideologiska legitimeringsmönster och transnationella förbindelser. Just sådana perspektiv gör undersökningen av den svenska stormaktstiden särskilt relevant för dagens historiediskussion.

Protector and refuge: The Swedish Empire and Habsburg Protestants

The period between the coronation of King Gustavus Adolphus in 1611 and the costly Peace of Nystad with Russia in 1721 is commonly designated as Sweden's imperial era. Its domestic interpretation has undergone considerable change. Originally a central component in nineteenth-century nation-building, a subsequent reorientation away from national and monarchic symbols of identity diminished its status in the scholarly debate. Whereas earlier scholars had used the imperial era to boost national pride, later interpreters emphasized its vast human and economic losses, as well as the personal interests that motivated its policies.

Even though these interpretations appear diametrically opposed, they shared a focus on military expansion and cost-benefit calculations. Both approaches put the State at the centre of the analysis, at the expense of alternative concepts of identification. Yet Sweden's status as a major power was closely connected to its position as the protector of Central European Protestantism, entailing a transnational integration of Swedish politics.

This article uses the recruitment of Protestant refugees from the Habsburg

Empire into Swedish service to demonstrate the close affiliation between Sweden and Central Europe's Protestants in the early 1600s. This affiliation was an important precondition for the success of Swedish policy, because it noticeably expanded the country's resource base. By focusing on the transnational integration of seventeenth-century Sweden, the article points to new angles on the country's century as a great power.

Keywords: Swedish Empire, Habsburg Empire, confessionalization, Thirty Years War, Protestantism, migration

Noter

- 1 Jag vill tacka *Scandias* anonyma granskare för deras nyttiga innehållsliga kommentarer och Joachim Retzlaff för hans hjälp med artikelns språkliga utformning.
- 2 Bland arkiven var Kärntner Landesarchiv i Klagenfurt med sitt nyförvärvade Khevenhüller-Archiv särskilt betydelsefullt för denna undersökning.
- 3 Ernst Walter Zeeden, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München 1965; Wolfgang Reinhard, "Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters", *Zeitschrift für historische Forschung* 1983:10, s. 257–277; Heinz Schilling, "Die Konfessionalisierung im Reich", *Historische Zeitschrift*, vol. 246, 1988, s. 1–45. Se även Wolfgang Reinhard & Heinz Schilling (red.), *Katholische Konfessionalisierung*, Gütersloh 1995, och Heinrich Richard Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, Oldenburg 1992.
- 4 Heinz Schilling, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*, Leiden 1992, s. 208.
- 5 Schilling 1992, s. 209. Se även Reinhard 1983, s. 257.
- 6 Gerhard Oestreich, "Strukturprobleme des europäischen Absolutismus", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 55, 1969, s. 329–347.
- 7 Reinhard 1983, s. 268.
- 8 Se Harm Kluiting, *Das Konfessionelle Zeitalter 1525–1648*, Stuttgart 1989, som har en avvikande periodisering redan i titeln, och Anton Schindling, "Konfessionalisierung und die Grenzen von Konfessionalisierbarkeit", i *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, bd 7, *Bilanz – Forschungsperspektiven – Register*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), Münster 1997, s. 9–44.
- 9 Winfried Schulze, "Konfessionalisierung als Paradigma zur Erforschung des konfessionellen Zeitalters", i *Drei Konfessionen in einer Region. Beiträge zur Geschichte der Konfessionalisierung im Herzogtum Berg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Burkhard Dietz & Stefan Ehrenpreis (red.), Köln 1999, s. 15–30.
- 10 Se t ex Olaf Mörke, "Konfessionalisierung' als politisch-soziales Strukturprinzip. Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 16, 1990, s. 31–60.
- 11 Heinrich Richard Schmidt, *Dorf und Religion. Reformierte Kirchengemeinden in Berner Landgemeinden der Frühen Neuzeit*, Stuttgart 1995.
- 12 Se hans anmärkning i Anette Völker-Rasor (red.), *Oldenburg Geschichte Lehrbuch. Frühe Neuzeit*, München 2000, s. 302f.

- 13 Johann Loserth, *Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert*, Stuttgart 1898, s. 33–38.
- 14 Om den engelska infallsvinkeln till dessa strävanden, se Simon Adams, "The Protestant Cause. Religious Alliance with the West European Calvinist Communities as a Political Issue in England, 1585–1630", Ph.D. diss., Oxford University 1973.
- 15 Bertil Thyresson, *Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring*, Uppsala 1928, s. 45.
- 16 Se t ex Sven Fromhold Hammarstrand, *Försök till en historisk framställning af förhandlingarne om Sveriges deltagande i trettioåriga kriget, till fördraget i Beerwalde, d. 13 Januari 1631*, Uppsala 1855, s. 152.
- 17 Se t ex Hammarstrand 1855, s. 188.
- 18 Se t ex Thyresson 1928, s. 205f.
- 19 "Dem Durchleüchtigen, Durchleüchtigsten und Großmechtigen Fürsten und Herren, Herren Gustavo Adolpho...", presenterad Stockholm den 15 augusti 1620, Evangeliska Unionens och andra evang. ständers bref till kongl. majt. 1614, 1619–1621, Germanica A:III, nr 248, Riksarkivet.
- 20 Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia 1:2, 1560–1648*, Stockholm 1960, s. 137–143.
- 21 Emerich Zenegg-Scharffenstein, "Schloss Weildegg zu Würmlach im Gailtale", Topographische Sammlung Zenegg, vol. 4, nr 2, Kärntner Landesarchiv.
- 22 Se bl a Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien (red.), *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling (AOSB)*, bd I/7, Stockholm 1926, s. 348f., 358f., 440f.
- 23 Gustaf Droysen, *Gustaf Adolf*, bd 2, Leipzig 1870, s. 358; *AOSB* II/9, s. 718; James Pauli, *Adliga Ätten Pauli. En släkts öden under fyra århundraden, 1500–1920*, Stockholm 1920, s. 283.
- 24 *AOSB* I/2, s. 273; Pauli 1920, s. 285.
- 25 Pauli 1920, s. 82.
- 26 Pauli 1920, s. 85.
- 27 Laurentius Benedict, "En Christeligh Lijk-Predikan Utöffwer then Edle och Wälborne Öffwersten Zacharias Paul til Winxla...", Strängnäs 1632, tryckt i Pauli 1920, s. 109–125.
- 28 *AOSB* I/2, s. 482, 485, 487.
- 29 *AOSB* II/1, s. 471.
- 30 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd 5, Stockholm 1930, s. 662.
- 31 Henning Hamilton, *Afhandling om krigsmaktens och krigskonstens tillstånd i Sverige under Konung Gustaf II Adolfs regering*, Stockholm 1846, s. 246f. Se även Åke Meyerson, *Läderkanonen från Tidö i livrustkammaren*, Stockholm 1938.
- 32 Generalstaben (red.), *Sveriges krig*, bilagsbd 2, Stockholm 1938, s. 180.
- 33 Ignaz Hübel, "Die 1620 in Nieder- und Oberösterreich politisch kompromittierten Protestanten", *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, vol. 60, 1939, s. 125.
- 34 "Pantebref", 26 juni 1638, Handlingar rörande familjen Khevenhüller 1631–1747, F.1.1, Julita Gårdsarkiv.
- 35 Se *AOSB* I/6, s. 495 och *AOSB* II/1, s. 742.
- 36 Rullorna från Khevenhüllers regemente som anføres i not 52 ger en inblick i att adliga utvandrare enrollerade tidigare undersåtar i sina regementen. Även i bredare framställningar som Paul Dedic, *Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts*, Klagenfurt 1979, och Franz von Soden, *Gustav Adolph und sein Heer in Süddeutschland von 1631 bis 1635*, 3 bd, Erlangen 1865–1869, stöter man ständigt på icke-adliga österrikiska trosflyktingar i svensk tjänst.

- 37 En nyare kort introduktion till Derfflingers bana är Gerd-Ulrich Herrmann, *Georg Freiherr von Derfflinger*, Berlin 1997.
- 38 Johann Loserth (red.), *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II.*, bd 2, Wien 1907, s. 814–821.
- 39 Översikterna byggda på samtida källor förtecknar mellan 114 och 160 adliga konfessionsemigranter från Kärnten, men de omfattar inte samtliga familjemedlemmar. Dessa siffror måste ses i relation till adelns samlade omfång; en ståndsförteckning från Kärnten 1611, vilken som sådan heller inte omfattar alla anhöriga, nämner 107 familjer med 222 personer. Se Claudia Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, bd 2, *Die ständische Periode*, Klagenfurt 1994, s. 692, och Paul Dedic, "Der Kärntner Protestantismus vom Abschluß der 'Hauptreformation' bis zur Adelsemigration (1600–1629/30)", *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, vol. 58, 1937, s. 70–108.
- 40 Så hette det i ett skuldebrev från kungen till bröderna Khevenhüller från december 1631. Se "Schuldurkunde Gustav Adolfs König der Schweden für die Brüder Johan und Paul Khevenhüller...", 23 december 1631, vol. 6/109, Khevenhüller-Archiv, Kärntner Landesarchiv.
- 41 Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettiöåriga kriget. Historiskrivning och kult*, Lund 1992, s. 12f. Nyare diskussioner på detta tema finns i Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm 2011, s. 141–148, med en indelning i säkerhetspolitiska, handelspolitiska, militärstatsliga och prestigeorienterade motivkretsar, samt i Lars Ericson Wolke, Göran Larsson, Nils Erik Villstrand & Hans Christian Bjerg, *Trettiöåriga kriget. Europa i brand 1618–1648*, Lund 2006, s. 90–97.
- 42 Dessa diskussioner före kriget och i krigets inledningsskede kan följas i Riksarkivet (red.), *Svenska Riksrådets Protokoll*, bd 1, Stockholm 1878 och bd 2, Stockholm 1880. Se även Nils Ahnlund, "Öfverläggningarna i riksrådet om tyska kriget 1628–1630", *Historisk Tidskrift*, vol. 34, 1914, s. 108–123.
- 43 *AOSB* II/1, s. 654.
- 44 Se Heinz Schilling, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*, Paderborn 2007, s. 406–408. Ingun Montgomery uppfattade rent av Karl IX:s religionspolitik som ett uttryck för den kompromisslösa konfessionaliseringen under den så kallade andra reformationen, som i Tyskland yttrade sig i en våg av konverteringar till kalvinismen men också kunde bli märkbar inom lutherdomen. Se Ingun Montgomery, "Die cura religionis als Aufgabe des Fürsten. Perspektiven der Zweiten Reformation in Schweden", i *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der "Zweiten Reformation"*, Heinz Schilling (red.), Gütersloh 1986, s. 266–290.
- 45 Sverker Oredsson, *Gustav II Adolf*, Stockholm 2007, särskilt s. 179–198.
- 46 Se t e x Oredsson 2007, s. 198.
- 47 Det pfalziska sändebudet Ludwig Camerarius försökte exempelvis redan 1623 förmå Gustav Adolf att gå in i kriget. Se Friedrich Hermann Schubert, *Ludwig Camerarius, 1573–1651*, Kallmünz 1955, s. 248–256.
- 48 För exempel på Gustav Adolfs genklang i dåtidens evangeliska Tyskland, se Silvia Serena Tschopp, *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635*, Frankfurt 1991.
- 49 För dessa och ytterligare namn se även Werner Wilhelm Schnabel, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten*, München 1992, s. 303–305.
- 50 "Schuldurkunde Gustav Adolfs König der Schweden für die Brüder Johan und Paul Khevenhüller...", Kärntner Landesarchiv.
- 51 Bernhard Czerwenka, *Die Khevenhüller*, Wien 1867, s. 494–499.
- 52 För Dietrichstein, se Rullor 1723, Register, referenskod SE/SVAR/KrA-141010003/R, Kungliga Krigsarkivet Stockholm (KrA); för Welz, se Rullor 1632:26, fol. 150, referenskod

- SE/SVAR/KrA-141010003/ Dr, svarnummer KO1556, KrA; för Ernau, se Rullor 1632:26, fol. 152, KrA; för Carl och Bartholomäus Putz, se Rullor 1632:26, fol. 150, KrA. För Metnitz (felaktigt stavat Mecknitz), se Franz von Soden, *Gustav Adolph und sein Heer in Süddeutschland*, Erlangen 1865, bd 1, s. 514.
- 53 Se Rullor 1632:26, fol. 152, 153a, 157, KrA. Adelsmän kunde också vara verksamma som enkla ryttare, vilket framgår av fallet Mathias Nitsch; se Rullor 1632:26, fol. 154b, KrA. Flera namn i Paul Dedic, "Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts", *Carinthia I*, vol. 140, 1950, s. 802.
- 54 Dedic 1937, s. 71.
- 55 "Pantebref", Julita Gårdsarkiv.
- 56 "Wij Christina medh Gudz närhe...", 20 juni 1645, Handlingar rörande familjen Khevenhüller 1631–1747, Fr:1, Julita Gårdsarkiv.
- 57 *Svenska Riksrådets Protokoll*, bd 12, 1909, s. 75.
- 58 *Svenska Riksrådets Protokoll*, bd 12, 1909, s. 119, 185.
- 59 Elgenstierna, bd 4, 1928, s. 123f.
- 60 Detta tillförsäkrades honom i det tidigare nämnda skuldebrevet från december 1631.
- 61 Konrad Müller (red.), *Instrumenta Pacis Westphalicae*, 3 uppl., Bern 1975, s. 22.
- 62 *Svenska Riksrådets Protokoll*, bd 15, 1920, s. 480.
- 63 Elgenstierna, bd 4, 1928, s. 123.
- 64 Elgenstierna, bd 4, 1928, s. 123.
- 65 Elgenstierna, bd 4, 1928, s. 123.
- 66 Se begravningsvapnet för Paul Khevenhüller d y i Österåkers kyrka.
- 67 Johann Sigmund hade dött 1631 i Nürnberg; Augustin 1653 i Genève. Om Pauls barn se även Detlev Schwennicke (red.), *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, N. F., bd 5, Marburg 1988, Tafel 41.
- 68 Se *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*, del 1, bd 2, *Livland*, bearbetad av Astaf von Transehe-Roseneck, Görlitz 1929, s. 1112.
- 69 Om ätten Frölich se artikeln i Riddarhusdirektionen (red.), *Riddarhusets stamtavlor*, CD-Rom, Stockholm 2002. Vad gäller Hans Christophs dotter Eva Margaretha, som blev en religiös svärmare och förgäves försökte övertyga Karl XI om hans mission som bibliskt bestämd härskare och kristendomens räddare, se även Bo Andersson, "Eva Margaretha Frölich. Nationell eskatologi och profetisk auktoritet", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1991, s. 57–81.
- 70 Hans bror Gabriel valde i stället officersbanan och adlades 1689 under namnet Lilliesvärd. Om ättlingarna till släkten Vult se artiklarna om Vult von Steijern och Lilliesvärd i *Riddarhusets stamtavlor* 2002.
- 71 Se därtill även Arno Strohmeier, "Konfessionsmigration und religionspolitische Handlungsspielräume – eine Initiative niederösterreichischer Glaubensflüchtlinge bei den Verhandlungen zum Westfälischen Frieden", i *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Joachim Bahlcke (red.), Berlin 2008, s. 187–206.
- 72 Se särskilt punkterna 1 och 8 i det svenska förslaget, tryckt i Johann Gottfried von Meiern, *Acta Pacis Westphalicae publica oder Westphälische Friedens-Handlungen und Geschichte*, del 1, Hannover 1734, s. 44of.
- 73 Dessa ansträngningar blir märkbara om och om igen i förhandlingsdokumenten, tryckta i Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte durch Konrad Repgen (red.), *Acta Pacis Westphalicae*, Münster 1962. Se även Helge Almquist, "Königin Christina und die österreichische Protestantenfrage um die Zeit des Westfälischen Friedens", *Archiv für Reformationsgeschichte*, vol. 36, 1939, s. 1–24.

- 74 *Acta Pacis Westphalicae*, Serie II, Avd. A, *Die kaiserlichen Korrespondenzen*, bd 4, Münster 2001, s. 254.
- 75 Se särskilt Artikel V, § 38–40 i fredsfördraget från Osnabrück.
- 76 Se även Almquist 1939.
- 77 Karl XII är nog den i Sverige fortfarande mest omstridda monarken. En inblick i spännvidden i bedömningen av honom ger Frans G. Bengtsson, *Karl XII:s levnad*, 2 bd, Stockholm 1935–1936; Ragnhild Marie Hatton, *Charles XII of Sweden*, London 1968; Peter Englund, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, Stockholm 1988; Sverker Oredsson (red.), *Tsar Peter och Kung Karl. Två härskare och deras folk*, Stockholm 1998; Bengt Liljegren, *Karl XII. En biografi*, Lund 2000; och Axel Svensson (red.), *Karl XII som fältherre*, Luleå 2001.
- 78 För konventionstexten se Frank Metasch, *300 Jahre Altranstädter Konvention – 300 Jahre Schlesische Toleranz*, Dresden 2007, s. 83–89.
- 79 Om konfessionaliseringens betydelse för den tidigmoderna statsbildningen i inte minst Sverige se Schilling 2007.
- 80 Som exempel ur den omfattande litteraturen anförs här bara Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson (red.), *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Kristianstad 1971; Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Sverige som militärstat och bondesambälle*, Uppsala 1990; Jan Lindegren, "The Swedish 'Military State' 1560–1720", *Scandinavian Journal of History*, vol. 10, 1985, s. 305–336; Jan Lindegren, *Maktstatens resurser. Danmark och Sverige under 1600-talet*, Uppsala 2001; Sven Lundquist, "Svensk krigsfinansiering 1630–1635", *Historisk Tidskrift*, vol. 86, 1966, s. 377–421; Bertil C. Barkman, *Gustaf II Adolfs regementsorganisation vid det inhemska infanteriet*, Stockholm 1931; Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm 2011; och flera av de viktiga uppsatserna i Michael Roberts, *Essays in Swedish History*, London 1967.
- 81 Se Mats Hallenberg, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund 2008. För den föregående perioden se även Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm 2001.
- 82 Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London 2002.
- 83 Erik Ringmar, *Identity, Interest and Action. A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War*, Cambridge (England) 1996.
- 84 Vilken betydelse utrikes födda hade för den svenska diplomatin har Heiko Droste nyligen belyst i *Im Dienste der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, Berlin 2006.